

Nada Kačavenda Radić¹
Filozofski fakultet, Beograd

Školske ekskurzije – neksus pedagogije, andragogije i turizma²

Apstrakt: Svrha ovog članka jeste prezentacija višeslojnosti, kompleksnosti i obrazovno-vaspitnih specifičnosti školskih ekskurzija. Njihova realizacija prevazilazi rad škole. Školske ekskurzije su tipičan primer delovanja i ukrštanja više činilaca. U praksi su produkt koordinacije raznih profila stručnjaka, a naučno bavljenje podrazumeva multidisciplinarni i interdisciplinarni protok znanja. Sva znanja, ma iz koje oblasti dolaze, moraju imati zajednički imenitelj u njihovoj primeni radi bolje pripreme i kvalitetnije realizacije školskih ekskurzija. Obrazovno-vaspitne specifičnosti su iskazane unutar: učenja; poučavanja; uloge nastavnika; komunikacije i međuljudskih odnosa; didaktičko-metodičkih osobenosti; obrazovno-motivacionih efekata; ishoda i normativno-pravnog regulisanja. Analiza je pokazala da je širok dijapazon involviranih u školsku ekskurziju kojima je potrebno specifično obrazovno osposobljavanje. Ovakve obrazovne intervencije spadaju u pedagoški, andragoški, ali i turistički domen. Učinjena je specifikacija i pozicioniranje školskih ekskurzija u oblast turizma. Posebno su analizirane kao komponente kulturnog i obrazovnog turizma.

Ključne reči: školska ekskurzija, putovanje, stil učenja, poučavanje, obrazovni turizam, kulturni turizam.

Uvod

Dobro pripremljena, profesionalno organizovana i adekvatno izvođena školska ekskurzija je izuzetno odgovoran i veoma kompleksan posao. Ova složena i višeslojna sfera školskog rada prevazilazi školu. Kako u praksi zahteva koordinaciju rada stručnjaka iz više oblasti, tako i naučno bavljenje odlikuje multidisciplinar-

¹ Dr Nada Kačavenda Radić je redovni profesor na Odeljenju za pedagogiju i andragogiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu.

² Rad je nastao u okviru projekta Instituta za pedagogiju i andragogiju (Filozofski fakultet, Beograd) „Modeli procenjivanja i strategije unapređivanja kvaliteta obrazovanja“ (br. 179060), koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

nost i interdisciplinarnost. Ona jeste pedagoški i andragoški problem, ali istovremeno i turistički, dokoličarski, sociološki, kulturološki, psihološki, filozofski, geografski, zdravstveni, rekreativni, antropološki, menadžerski, normativno-pravni itd.

Organizovano putovanje učenika je društveno uslovljen fenomen. Prožeto je i prelama se sa ostalim oblastima socijalne realnosti. Uzmimo za primer društveni haos koji se devedesetih godina prošlog veka reflektovao kod nas, slobodno možemo reći, i na haos u oblasti školskih ekskurzija. Da bi se to prevazišlo, Ministarstvo prosvete Srbije je 1997. godine izradilo do tada najrazrađenija uputstva za organizovanje školskih ekskurzija i nastave u prirodi. Te iste godine je Asocijacija turističkih agencija (YUTA) ustanovila standarde koje turistička agencija treba da dosegne da bi bila podobna za uključenje u realizaciju dečijeg i omladinskog turizma. U skladu sa tim je izvršila reviziju te dala spisak takvih agencija. Kao rezultat saradnje više institucija, izdat je tzv. *Priručnik za organizovanje ekskurzija i nastave u prirodi*, namenjen direktorima škola. To je bilo dobro kao prvi korak standardizacije i unošenja reda u zaista haotično stanje u ovoj oblasti koje odlikuju devedesete godine.

Od tada su pravilnici i uputstva više puta dopunjavani i usavršavani. Bili su predmet javnih rasprava i adekvatnih skupova. U cilju zadnjih dopuna i izmena, na primer, Ministarstvo prosvete je formiralo komisiju od predstavnika sedamnaest raznih relevantnih institucija, udruženja i drugih ministarstava. Dakle, u protekloj deceniji su učinjeni značajni pomaci. Na opštem nacionalnom nivou su artikulisani ciljevi, zadaci, programi, dužine trajanja ekskurzija zavisno od nivoa školovanja, uslovi realizacije, evaluacija i slično.

Međutim, sa obrazovno-vaspitnog stanovišta ova vrsta regulisanja i standardizacije jeste potrebna, odnosno neophodna, ali i najmanje dovoljna. Praksa potvrđuje da se, pored svih pravilnika i odredbi, svake godine u vreme održavanja školskih ekskurzija dešavaju razne pojave, potpuno suprotne glavnim intencijama, od nepriličnog turističkog ponašanja učenika, ali i nastavnika, do fatalnih dešavanja ubistava među vršnjacima u grupi ili u kontaktu sa vršnjacima receptivnog mesta. Tako se, na primer, još uvek u medijima pojavljuju zastrašujući natpisi sa sledećim ili sličnim sadržajem: *Nastavniku dve godine zatvora zbog niza propusta na đачkoj ekskurziji na kojoj se udavio učenik osmog razreda* (2009); *Neodgovornost nastavnika na ekskurziji đaka – oputovali u Beč, a dva učenika ostala u Bratislavi* (2008); *Droga se najčešće proba na ekskurzijama* (2013).

Nedostaju ozbiljniji naučni pristupi koji bi bili osnova i podsticaj za dalje obrazovno-vaspitne akcije. Čini se da su školske ekskurzije tipičan primer *pedagoške šizofrenije*. Prisutan je stari problem podvojenosti teorije i prakse. Tradicija organizovanja ekskurzija je duga u našim školama, ali izostaju ili su malobrojna

pedagoška i andragoška proučavanja, empirijska istraživanja i teorijska promišljanja. Ne možemo reći da u svetskim okvirima izostaje literatura iz ove oblasti (Bitgood, 1989), ali se uglavnom radi o člancima u časopisima baziranim na konkretnim empirijskim istraživanjima i sporadičnim priložima na naučnim skupovima. Oni jesu značajan doprinos izučavanju školskih ekskurzija, ali se, naime, zapaža izostanak sveobuhvatnijih i sistematičnijih studija, posebno u korist epistemoloških pristupa.

Svrha ovog članka jeste pokušaj prezentacije kompleksnosti jedne sfere školskog rada kroz koju se prepliću pedagoška, andragoška i turistička delovanja. Pored uvoda, zaključaka i korišćene literature, rad smo struktuirali u tri glavna dela. U prvom delu tragamo za obrazovno-vaspitnim specifičnostima školskih ekskurzija. Pokušali smo da ih grupišemo i istaknemo najvažnije. Cilj drugog dela članka je identifikovanje i sistematizovanje involviranih u školsku ekskurziju kojima je potrebno specifično obrazovno osposobljavanje. Ovakve obrazovne intervencije spadaju u pedagoški, ali i andragoški domen. Svrha trećeg dela rada je specifikacija i pozicioniranje školskih ekskurzija u oblasti turizma. Posebno ih analiziramo kao komponente kulturnog i obrazovnog turizma.

Obrazovno-vaspitne specifičnosti školskih ekskurzija

Ekskurzije su jedan od elemenata u paradigmi obrazovno-vaspitnog rada škole. *Differentia specifica* školske ekskurzije, koja je višeslojna, kao i terminološko-pojmovno neslaganje koje sadrže odrednice pojma 'školska ekskurzija' (đačka ekskurzija, đački turizam i slično), ukazuju na teškoću njenog definisanja i preciznog lociranja. Spadaju u tzv. 'vannastavne aktivnosti', kakvo god terminološko rešenje prihvatili – vannastavne ili slobodne aktivnosti. Sadrže sve opšte karakteristike vannastavnih aktivnosti, ali ih odlikuje i niz specifičnosti koje ne isključuju nastavu u nekoj formi. Međutim, odrediti ih kao „oblik nastave u posebnim uvjetima, izvan učionice i školske zgrade....” (Poljak, prema: Potkonjak i Šimleša, 1989: 174), čini se nedovoljnim, time i nepotrebno ograničavajućim. Vaspitni i obrazovni potencijal je mnogo širi da bismo ekskurzije sveli samo na 'oblik nastave'.

S druge strane, kompleksnost školske ekskurzije je pojačana u odnosu na bilo koje drugo putovanje. Njena složenost se iskazuje ne samo kroz preplitanje tri osnovna elementa, koji su u mnogim istraživanjima putovanja prepoznati kao: sam akt putovanja, destinacija i socijalni kontakti u grupi i van nje (Kelly i Freysinger, 2000), nego i time što svaki od pomenutih elemenata podrazumeva dodatno ukrštanje obrazovnih i turističkih ciljeva, motiva, interesovanja, vrednosti i satisfakcija.

Sa obrazovno-vaspitnog aspekta, svaki segment ekskurzije je specifičan. Bez pretenzije dublje analize, što nam obim ovog rada ne dozvoljava, fokus interesovanja ćemo usmeriti na nekoliko od njih.

Poučavanje u fazi realizacije ekskurzije

U situaciji izvođenja ekskurzije, sama *transmisija informacija, poruka i znanja*, što se u pedagoškoj literaturi određuje kao 'deo znanja koje je obuhvaćeno nastavnim programom', do te mere je osobena, ili bi trebalo da bude osobena, u odnosu na nastavu koja se odvija u učionici, da prevazilazi samo 'oblik nastave' kao primarno svojstvo. *Poučavanje* na putovanju, pa makar bilo i u direktnom obliku čija je primena u čistoj formi najmanje popularna za ekskurziju, podrazumeva, šta više, zahteva ukrštanje i prelamanje sa nizom drugih kulturno-obrazovnih delovanja. Bez obzira na koji način se poučava (govori, pokazuje, demonstrira ili kombinuje sa drugim oblicima), ono na ekskurziji neminovno uključuje i *interpretaciju, savetovanje, medijaciju, facilitaciju, motivaciju* i slično. Istraživanja iz oblasti turizma pokazuju koliko su, na primer, procesi medijacije i interpretacije (kulture, objekata, ideja, događaja i slično) na vođenim turama zahtevni i kada je reč o odraslim turistima (Rabotić, 2011).

Obrazovni aspekt školske ekskurzije jeste primaran, a *obrazovni sadržaj ekskurzije*, nije sporno, mora biti u funkciji ostvarenja nastavnih programa. Međutim, ma koliko potencirali njegov značaj, reč je samo o jednom segmentu ekskurzije. Sudeći prema realizovanim naučnim istraživanjima, čak ni to nije lako ostvariti. Rezultati niza ispitivanja u svetu ukazuju na odstupanja i teškoće povezivanja nastavnih programa i aktivnosti koje ekskurzija podrazumeva na lokalitetu (Tal, Bamberger i Morag, 2005; Anderson i Zhang, 2005; Kisiel, 2003; Griffin i Symington, 1997; Orion, 1993). Najopštije rečeno, ova istraživanja su pokazala da se spoticanje odnosi najviše na način realizacije obrazovnih sadržaja, odnosno na nerazvijenost, time nevažavanje *didaktičko-metodičke specifičnosti* u situaciji kada se najviše prepliću tzv. formalno, neformalno i informalno obrazovanje.

Pored načina prenošenja, posebno pitanje je količina informacija i znanja. Preterivanje u tom smislu može imati potpuno suprotan efekat željenom.

Uloga nastavnika

Uloga nastavnika involviranih u školsku ekskurziju je drugačija nego u učionici. Ona je višefunkcionalna i razlikuje se u različitim fazama ekskurzije. U pripremnoj fazi nastavnici bi trebalo da učestvuju u ispitivanju i utvrđivanju obrazovnih i drugih vaspitnih potreba i mogućnosti da bi uprava škole u saradnji sa turistič-

kim agencijama i roditeljima oblikovala ekskurziju. Priprema, pored samopripreme nastavnika, obuhvata i rad sa đacima koji se delom odvija i u učionici, ali i rad sa roditeljima. Rezultati nekih istraživanja ukazuju na negativne posledice isključivanja nastavnika iz pripreme ekskurzije. Na primer, Tal, Bamberger i Morag (2005) su našli da, u iznenađujuće velikom procentu, nastavnici nisu mogli specifikovati svrhu posete muzejima, baš zbog toga što su bili isključeni iz njihove pripreme. Njih je, zaključuju ovi autori, 'neko' iz škole poslao samo da brinu o đacima.

U fazi izvođenja ekskurzije položaj nastavnika se modifikuje i postaje sasvim drugačiji nego u učionici. Odnos nastavnik - đak je kompleksniji, a nastavnik ponekad preuzima čak i ulogu roditelja. Ulogu nastavnika, odnosno onih koji poučavaju, po pravilu, preuzimaju druga lica koja nisu nastavnici: kustosi po muzejima i drugim institucijama, lokalni vodiči, turistički pratioci i slično. U tom kontekstu, nastavnici su često samo *članovi školske grupe sa liderskim položajem* i svojstvima.

Neka istraživanja pokazuju koliko je bitno upoznati osobitosti školske publike sa aspekta zaposlenih koji su odgovorni za posete u raznim institucijama. Na primer, u Australiji se u poslednje vreme tome posvećuje sve više pažnje i preduzimaju se najkonkretnije akcije zasnovane na istraživanjima (Whitly, 1999). Ukazuje se da je jedna od respektabilnih karakteristika publike koja dolazi iz škole u tome što je grupa mešovita, odnosno sastavljena od odraslih (nastavnici) i dece, te su njihova očekivanja, iskustva i doživljaji posete različiti (Kelly, 2006; Storksdieck, 2001).

Faza evaluacije realizovane školske ekskurzije stavlja nastavnika opet u specifičan položaj. Pored njegove procene, uključujući i upravu škole, evaluacija treba da obuhvati i učenike i roditelje i turističke agencije i druge zainteresovane. Istraživanja pokazuju koliko je evaluacija ekskurzije važan segment kome treba ozbiljno pristupiti, a koliko se u praksi pojavljuje anomalija (Kisiel, 2003; Lai, 2002).

Učenje

Učenje u fazi izvođenja školskih ekskurzija nosi svoje specifičnosti, pa možemo govoriti o posebnom *stilu učenja*. Koristeći mogućnosti koje ekskurzija pruža, njega u najvećoj meri karakteriše, ili bi trebalo da ga karakteriše, *iskustveno, situaciono* i *aktivno* učenje. Ekskurzija je tipičan primer za primenu i preplitanje ovih vrsta učenja.

Učenje na osnovu *prethodnog iskustva* i kroz sticanje *novih iskustava* ne samo da je karakteristično za đake nego i nastavnike. Na ekskurzijama, naime, i

nastavnici iskustveno uče. Školske ekskurzije pružaju najviše mogućnosti za *približavanje poučavanja i učenja*.

Namerno, a često i nenamerno, na ekskurzijama je potenciran značaj situacije. Budući da se oni koji uče nalaze u prirodnoj fizičkoj i socijalnoj sredini ili okruženju koje omogućava iskustveno usvajanje znanja i veština iz različitih oblasti i to kroz poseban vid socijalne i prirodne interakcije, učenje na ekskurzijama je u velikoj meri *situaciono učenje*. Predvidljive nove situacije, a pogotovo nepredvidljive i rizične situacije koje svako putovanje sa sobom neminovno nosi, značajan su faktor koji utiče na oblikovanje i specifičnost učenja na ekskurziji.

Empirijska istraživanja potvrđuju da su najefektnija, najviše se cene i najduže pamte kasnije u životu, znanja i veštine stečene kroz aktivnosti na ekskurzijama koje podrazumevaju *aktivnu participaciju* (Pace i Tesi, 2004). Moderni svetski muzeji, zoo-vrtovi, botaničke bašte i druge institucije i lokaliteti čiju posetu obuhvata program ekskurzije, koncipiraju se tako da nude niz aktivnosti u kojima mogu da učestvuju sami posetioci u stvarnosti ili virtuelnoj simulaciji, na primer, neke istorijske epohe ili događaja. Utvrđeno je da takve aktivnosti podstiču visok nivo kreativnosti, razvoj veština i sposobnost kritičkog mišljenja, slobodu reagovanja i eksperimentisanja u rešavanju problema uz preplitanje ranijeg i novostecenog iskustva. Pored toga, imaju i visoko motivaciono dejstvo za daljim obrazovanjem.

Ističući potencijale ekskurzije kao resursa za istraživanje i kreativnost, neki autori ekspliciraju da bi aktivnosti učenika na ekskurziji trebalo da budu slične aktivnostima naučnika (Higgs i McCarthy, 2005). Zanimljivo je pomenuti i jedno longitudinalno istraživanje koje realizujemo na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Beogradu, a obuhvata vrednovanje ekskurzija od strane studenata pedagogije i andragogije. Budući stručnjaci u oblasti obrazovanja, naime, visoko cene kreativno-stvaralačke vrednosti ekskurzije i stavljaju ih u ravan obrazovnih i rekreativnih.

Stara kineska izreka glasi: *Reci mi – zaboraviću; pokaži mi – možda ću upamtiti; uključi me – razumeću* (Getz, 2007). Međutim, nisu sve aktivnosti na ekskurziji i svi obrazovni sadržaji pogodni za *učenje sa participacijom*, ali valja iskoristiti mogućnosti onih koji to jesu. Iznalaženje optimalnog nivoa u rasponu dve suprotnosti između pasivnog slušanja i pasivnog posmatranja do aktivne participacije, te između krajnje zavisnosti i potpune autonomije u aktivnostima koje ekskurzija obuhvata, poseban je problem (Getz, 2007; Higgs i McCarthy, 2005).

Intenzivnija komunikacija sa većim brojem učesnika

U situaciji izvođenja ekskurzije čini se da su jedino đaci iz klasične didaktičke trijade u istom položaju, a i oni se nalaze u promenjenom okruženju. Za razliku od zatvorene komunikacije u školskim uslovima, *međuljudski odnosi* na ekskurziji su intenzivirani. Komunikacija uključuje veći broj učesnika i odvija se kako između članova školske grupe (vršnjak – vršnjak; nastavnik – đak; đak/nastavnik – predstavnik agencije; đak/nastavnik – školski lekar, ukoliko ekskurzija podrazumeva noćenje), tako i u interakciji grupe kao celine i pojedinih članova sa drugim ljudima van grupe. Ekskurzije pružaju izuzetno pogodne mogućnosti za međusobno upoznavanje, zblizavanje, toleranciju različitosti, sticanje novih poznanstava i slično.

Ukoliko se specifičnostima ekskurzije priđe na osoben način, što one zahtevaju, posedovanje dodatnih kompetencija, u najvećoj meri, znači dodatno obrazovno osposobljavanje. Koga? Pa, svih kategorija involviranih u planiranje, pripremanje, realizaciju i evaluaciju ekskurzije, čemu je posvećen sadržaj drugog međunaslova ovog rada.

Izlazak iz učionice i edutainment

Rezultati istraživanja ukazuju da je jedna od najvećih vrednosti školskih ekskurzija, po čemu se one pamte u odraslom dobu, izlazak iz *rutine učionice* (Pace i Tesi, 2004; Hurd, 1997). Međutim, druga istraživanja navode na *vice versa* konstataciju da se na lokalitetu u destinaciji teži što većem preslikavanju rada u učionici (Lai, 2002).

Kako prevazići ovu dihotomiju? Evidentno je da se u pedagoška znanja, pre svega didaktičko-metodička, moraju inkorporirati znanja do kojih se došlo i u drugim tangentskim oblastima. Najnovija ispitivanja u sferi turizma pokazuju da dosezanje visokog kvaliteta danas, čak i turističkih putovanja koja se odvijaju u slobodnom vremenu, podrazumeva uvažavanje i ostvarenje tri „E“ komponente: *Entertainment* (zabava); *Excitement* (uzbuđenje) i *Education* (obrazovanje). Iako je redosled po dominantnosti ovih elemenata u školskom putovanju drugačiji, te dominira obrazovni, ne postoji ni jedan razlog (izuzev pedagoške zastarelosti, tvrdokornosti i stereotipije) da se ne uvažavaju i druga dva.

U tom kontekstu, školske ekskurzije su pogodne za povezivanje sa tzv. *edutainment*-om. *Edutainment* je nova kovanica koja je nastala spajanjem termina *education* i *entertainment*. Iako nailazi na kritiku nekih autora (na primer, Thomas, 2002), sudeći po interesovanju i umnožavanju literature iz oblasti *edutainment*-a, možemo slobodno zapaziti da je reč o novom pokretu u obrazovanju (Kačavenda-Radić, Nikolić-Maksić i Ljujić, 2011). Kao i mnoge novonastale reči,

nije moguće doslovno je prevesti na naš jezik. Bilo bi ishitreno i nepotpuno, time i neadekvatno, prevesti je kao 'zabavno obrazovanje', 'obrazovnu zabavu' ili 'obrazovanje kroz zabavu'. Najopštije rečeno, njena suština se ogleda u obrazovanju kroz alternativne oblike obrazovanja i učenja, što školska ekskurzija jeste. To je proces sticanja znanja, umenja, sposobnosti, stavova, vrednosti i slično u opuštajućoj (relaksirajućoj) atmosferi. Dominantno je, dakle, stanje duha, pa *opuštajuće* u ovom smislu ne znači pasivnost onog koji se obrazuje i uči, nego, naprotiv, podrazumeva aktivan, maštovito-kreativan i emocionalan odnos prema onom što se uči i/ili onom sa kojim se uči (*ibid.*). Analiza tog procesa u specifikovanoj situaciji školske ekskurzije bi pokazala da je to mnogo više od zabave (Pace i Tesi, 2004; Higgs i McCarthy, 2005; Getz, 2007). Posebno učenje kroz aktivnosti sa aktivnom participacijom, za koje se vezuje najviši nivo efikasnosti, pruža mogućnost prisustva *edutainment-a*.

Obrazovno bogatije i zadovoljno dete – krajnji ishod ekskurzije

Odrednice svrhe i cilja školskih ekskurzija ukazuju na nekoliko bitnih momenata obrazovnog i vaspitnog potencijala, karakteristika, ali i njihovog značaja. Dominira realizacija nastavnog programa kroz mogućnosti povezivanja škole sa fizičkom i socijalnom sredinom. Ne propušta se ni sveobuhvatnost svestranog razvoja deteta. Međutim, ovakve odrednice kao da minimiziraju, u svakom slučaju, ne ekspliciraju, po nama, najveću vrednost školskih ekskurzija. Krajnji *ishod* svakog školskog putovanja jeste i treba da bude, pored vaspitno-obrazovno bogatijeg deteta, *zadovoljno dete*.

Zadovoljno dete je pojam sa veoma kompleksnim sadržajem. Najviše se približava pojmovima ostvarenog, motivisanog, sigurnog, samouverenog, samopoštovanog, srećnog itd. deteta. Zadovoljstvo deteta treba da bude glavno merilo kvaliteta realizovane ekskurzije.

Zanimljivo je da se u literaturi koja se bavi turističkim putovanjima stalno ističe primarnost zadovoljnog turista (Rabotić, 2011; Živković, 2010; i mnogi drugi). Takođe, istraživanja pokazuju da *zadovoljstvo* i *turistički doživljaj* visoko pozitivno koreliraju. Mi kao da se stidimo da naglasimo isto u vezi sa školskim putovanjem. Svako od nas, obično, najprijetnija sećanja na vreme sopstvenog školovanja vezuje upravo za dane ekskurzija. Ali, u sećanju nam ostaju samo one sa kojih smo došli zadovoljni, odnosno obogaćeni nizom doživljaja.

Obrazovno-motivacioni efekti aktivnosti na ekskurziji

Iako izostaju istraživanja koja bi za predmet imala povezanost aktivnosti tokom školskih ekskurzija i aktivnosti kasnije u životu (profesionalnih, porodičnih i u slobodnom vremenu), rezultati nekih empirijskih istraživanja, pa i onih koje sam sama realizovala osamdesetih i devedesetih godina prošlog veka, ukazuju na pozitivnu korelaciju bavljenja vannastavnim i slobodnim aktivnostima u detinjstvu i adolescenciji i izbora aktivnosti, posebno obrazovnih, u slobodnom vremenu odraslog doba. Takva povezanost je zapažena čak i u šezdesetim godinama života (Scott i Willits, 1998).

Iako ih ne možemo poistovetiti u celosti sa aktivnostima slobodnog vremena, školske ekskurzije u velikoj meri sadrže i ovakve aktivnosti, koje, kako pokazuju istraživanja, imaju direktno motivaciono dejstvo na doživotno obrazovanje i učenje. Prema tome, odrednica kvalitetne ekskurzije sa obrazovno-vaspitanog aspekta mora da sadrži *obrazovno-motivacione efekte*. Ekskurzija je kvalitetnija ukoliko više inicira dalju obrazovnu participaciju i to svih učesnika, ne samo đaka.

Normativno-pravno regulisanje ekskurzija

Pored opštih karakteristika, svaka pojedinačna ekskurzija nosi svoje specifičnosti. Svaku karakteriše konkretan i jasno definisan cilj, sadržaj programa, itinerer (maršruta) i ishodi. Po svom sadržaju, ekskurzija može biti opšteg i/ili usko tematskog tipa, može trajati od jednog dana (izlet) do nekoliko dana, a njeno izvođenje se može odvijati u zemlji ili inostranstvu, što je normirano prema uzrastu učenika. Pravilnici o nastavnom planu i programu obrazovanja i vaspitanja za osnovne i srednje škole kod nas sadrže odredbe o planiranju, izvođenju i evaluaciji ekskurzija. Međutim, pitamo se na osnovu čega se normativno-pravno regulišu ekskurzije.

Uzmimo za primer odredbu po kojoj je škola obavezna da nadoknadi nastavu ukoliko se eskurzija izvodi u vreme nastavnih dana. Ona je diskutabilna iz, najmanje, dva razloga. Prvo, protivurečna je ekspliciranom cilju ekskurzije u kome dominira 'savlađivanje dela nastavnog programa'. Ako je ostvaren cilj ekskurzije, te 'savladan' deo nastavnog programa, nameće se pitanje kakvu to onda prazninu ostavlja ekskurzija koju valja nadoknaditi. Drugo, to znači *apriori* sumnjati u mogućnosti realizacije postavljenog cilja ekskurzije, a time i negirati ili minimizirati obrazovni značaj ekskurzije.

Najlakše je ustanoviti pravilnike i uputstva, ali i njih valja temeljiti i menjati na osnovu znanja do kojih se dolazi naučnim ispitivanjima, kako obrazovno-vaspitanog tako i drugih aspekata putovanja za koje je škola najzainteresovanija. Budući da se ekskurzije stalno organizuju, utvrđivanje i ispitivanje njihovih speci-

fičnosti mora biti kontinuiran proces koji, obuhvatajući sve aspekte, pruža specifična znanja na osnovu kojih je jedino opravdano normativno-pravno regulisanje.

Možemo zaključiti, specifičnosti školskih ekskurzija nose veliki obrazovno-vaspitni potencijal. Njih valja, ne samo prepoznati i uvažiti, nego i *adekvatno* ostvariti, što je, zapravo, najteže. Adekvatnost realizacije se nalazi u direktnoj proporcionalnosti sa stepenom uvažavanja specifičnosti. Prema tome, prvi korak je spoznaja tih osobenosti. *Drugo*, ekskurzije su prebogato resurs za vaspitanje, obrazovanje i učenje da bismo ga samo, ili uglavnom, sveli na „oblik nastave za savlađivanje dela nastavnog programa“. *Treće*, realizacija obrazovno-vaspitnih potencijala školskih ekskurzija mora da ima svoje glavno ishodište u srećnijem i bogatijem detetu. Suviše je vredno ishodište da bi se ostvarivalo pokušajima i pogreškama u praksi. Valja ga bazirati na znanjima proisteklim iz naučnih pristupa.

Pedagoško i andragoško preplitanje u obrazovno-vaspitnoj paradigmi školskih ekskurzija

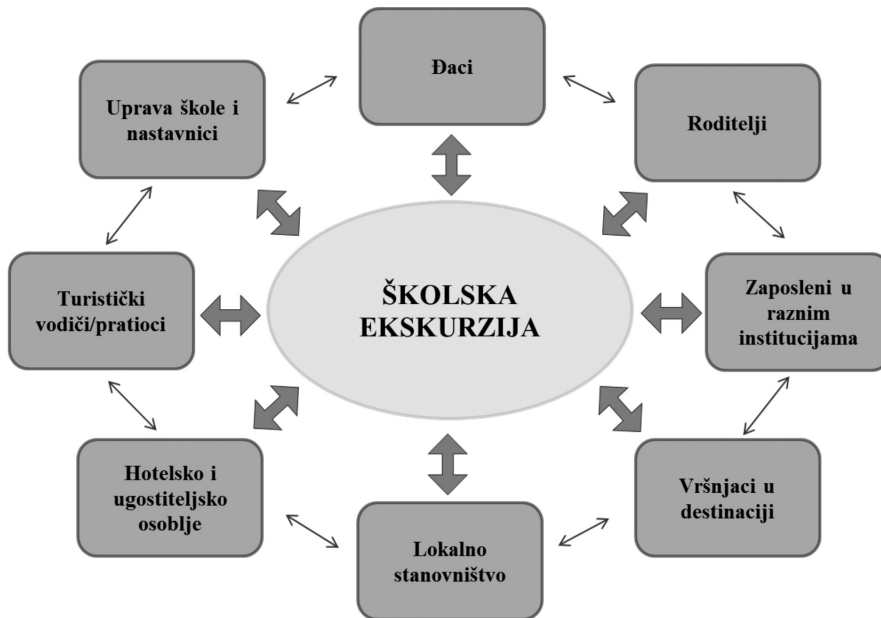
Kvalitet školske ekskurzije u velikoj meri zavisi od koordinacije niza zainteresovanih, involviranih i odgovornih kategorija, ekonomskim rečnikom iskazano, *stakeholdera*. Sa našeg aspekta gledano, uspešnost njihove koordinacije se zasniva na posedovanju specifičnih kompetencija koje proizilaze iz osobenosti školskih ekskurzija. No, takve kompetencije zahtevaju dodatno obrazovno osposobljavanje. Obrazovno-vaspitna anticipacija i preventivne obrazovno-vaspitne intervencije spadaju u pedagoški, ali i andragoški domen. Pedagoška i andragoška istraživanja obrazovnih potreba i ispitivanje načina njihovog zadovoljavanja, treba da obuhvati više kategorija u školi i izvan škole. Pomenimo sledeće (Grafikon 1):

- **Uprava škole i nastavnici involvirani u izvođenje ekskurzija.** Nameće se niz relevantnih pitanja. Da li su, u kojoj meri i kako obrazovno pripremljeni za odgovoran posao izbora destinacija i turističkih agencija koje organizuju školske ekskurzije? Kakve su njihove kompetencije za pripremu, izvođenje i evaluaciju ekskurzije? Šta je sa njihovim poznavanjem turističkog tržišta, odnosno turističke obrazovne ponude i potražnje? Imaju li i sami dovoljno razvijenu kulturu putovanja? Da li su osposobljeni za snalaženje u najrazličitijim situacijama, kakve im ekskurzija može nametnuti? Jesu li osposobljeni za adekvatan doprinos realizaciji programa? Šta je sa njihovom kulturom korišćenja slobodnog vremena? Kakvo je njihovo poznavanje turističkog vođenja? Koliko su nastavnici koji prate čak i osposobljeni za selfmenadžment? Itd.

- **Učenci.** Turističko-obrazovna priprema i samopriprema dece je ozbiljan činilac uspešnosti realizacije ekskurzije. Obuhvata, pre svega, sledeće:
 - Sam akt putovanja i ponašanje pri tome;
 - Boravak u određenom mestu;
 - Boravak i kodeks ponašanja u hotelu i ugostiteljskim institucijama;
 - Kultura ponašanja i odnos prema kulturnoj baštini na lokalitetu i u institucijama koje se posećuju;
 - Ponašanje u parkovima i odnos prema prirodi – biljnom i životinjskom svetu;
 - Upravljanje samim sobom u novim situacijama;
 - Tolerantnost prema kulturološkim i drugim različitostima;
 - Međuljudski odnosi u grupi i izvan grupe – odnos sa vršnjacima u grupi i vršnjacima receptivnog mesta, nastavnicima i drugim odraslim ljudima sa kojima stupaju u kontakt;
 - Kodeks odevanja, opreme i slično. Itd.
- **Roditelji.** Po pravilu, oni jesu uključeni u fazu planiranja ekskurzije. Čak se i procentualno izražava i normira udeo njihove saglasnosti sa ekskurzijom. To nije dovoljno. Nije dovoljno ni upoznati ih detaljno sa ciljem, programom i itinererom ekskurzije. Moramo se pitati koji je nivo njihove kulture putovanja, počev od najbanalnije veštine pakovanja, kako bi je preneli na dete. Kako iznalaziti načine obrazovnog rada sa roditeljima da oni dalje, kroz radost roditeljskog vaspitanja, doprinese opštoj harmoniji pripreme dece za put?
- **Turistički vodiči i turistički pratioci.** Nastavnici koji učestvuju u izvođenju ekskurzije moraju posedovati znanja o turističkom vođenju, ali ne bi trebalo od njih očekivati, a nije im ni pravno dozvoljeno, da zaista budu turistički vodiči i/ili turistički pratioci. Postoje posebne profesije za to sa ozbiljnim inicijalnim obrazovanjem. U nekim zemljama, kao, na primer, u Francuskoj, takvo obrazovanje je dovedeno na univerzitetski nivo. Međutim, da li zaista postoje specijalizovani turistički vodiči/pratioci za đачka putovanja? Moramo se pitati da li oni poseduju potrebno didaktičko-metodičko obrazovanje? Poznaju li osobenosti obrazovno-turističkog rada sa decom? Imaju li znanja i sposobnosti upravljanja grupom određenog uzrasta? Nije svaki turistički vodič/pratilac, svojim karakteristikama ličnosti, pogodan za rad sa đacima na ekskurziji. Adekvatnost njihovog izbora jeste odgovornost turističke agencije koja organizuje putovanje, ali i škola mora biti zainteresovana

za taj izbor. Ukoliko program ekskurzije uključuje angažovanje turističkih animatora, isto se odnosi i na njih. U toku realizacije putovanja očekuje se visok stepen saradnje ovog tipa specijalizovanih turističkih stručnjaka sa nastavnicima.

- **Zaposleni u kulturno-obrazovnim i raznim drugim institucijama gde se deca vode.** Oni su izuzetno bitni za obrazovni aspekt ekskurzije. Ovakve institucije obično imaju svoje vodiče čija obrazovna pripremljenost mora uključiti i pedagoška i andragoška znanja. Budući da oni preuzimaju ulogu nastavnika, odnosno onog koji prenosi informacije, poruke i znanja, od njih se očekuju mnoga svojstva koja karakterišu i samog nastavnika. U svetu se realizuju istraživanja raznih aspekata posete ovakvim institucijama, a najmnogobrojnija su vezana za posete muzejima (Kelly, 2006; Whitley, 1999). Već smo pomenuli da se ozbiljno ispituju specifičnosti *školske publike* kao interesovanje zaposlenih u ovim institucijama.
- **Hotelsko i ugostiteljsko osoblje.** Valja obrazovno pripremiti odrasle u institucijama gde deca borave. Ukazati im na značaj njihovog adekvatnog odnosa prema deci. Dete se u kontaktu sa njima mora osetiti poštovanim. Niz primera iz prakse ukazuje na suprotno, što povlači neprikladnu reakciju deteta. Takve anomalije imaju negativan odjek na zadovoljstvo i doživljaj ekskurzije.
- **Lokalno stanovništvo u receptivno-turističkom mestu.** Žitelje mesta gde se deca dovode treba naučiti, pre svega, kako da žive sa strancima, kako da razvijaju tolerantnost prema drugim kulturama i različitostima u ponašanju, da upoznaju koje koristi mogu da imaju od razvoja đaćkog turizma u svom mestu i slično. Upotreba medija za masovno komuniciranje je posebno pogodna za to.

Grafikon 1: Razuđenost vaspitno-obrazovnih intervencija u/za školsku ekskurziju

- **Vršnjaci u receptivno-turističkom mestu.** Posebno je značajna vaspitno-obrazovna priprema vršnjaka u mestu gde se ekskurzija izvodi. Iskustvo pokazuje da je često prisutan otpor kod ove uzrasne kategorije prema vršnjacima koji dolaze sa strane. Rivalstvo i netolerantnost izazivaju mnoge neželjene pojave sa fatalnim posledicama u kontaktu između domaćih i gostiju.

Praksa sa neželjenim zbivanjima alarmira, dakle, da je ne samo potrebna, nego i neophodna obrazovno-vaspitna anticipacija i preventivne obrazovno-vaspitne intervencije kod svih kategorija involviranih u izvođenje školskih ekskurzija. Budući da su školske ekskurzije rezultat delovanja više profila i to različitih starosti, to je njihovo obrazovno pripremanje podjednako domen pedagogije i andragogije, ali i turizma.

Školske ekskurzije – spoj sa turizmom

Specifikacija i pozicioniranje

Sa aspekta turizma, školske ekskurzije su vrsta organizovanog putovanja ili aranžmana koji se naziva *paket aranžman* ili *paušalni aranžman* (Jafari, 2000; Rowe, Smith i Borein, 2002; Živković, 2010). Ekskurzije su tipičan primer specijalno organizovanih putovanja na zahtev korisnika, sa precizno utvrđenim programom i itinererom. Ovakva putovanja su obično akcionog tipa, odnosno, spadaju u *ture*. Organizovanje školske ekskurzije od strane turoperatora je veoma složen i izuzetno kreativan posao. Podrazumeva sve faze koje su inače prepoznate u kreaciji i realizaciji aranžmana (Čačić, 1998; Spasić, 2010). Pored zadovoljavanja iskazanih potreba od strane škole i specifičnijih ciljeva, u čiju se svrhu organizuju, priprema i realizacija uključuje kombinaciju niza usluga kao što su usluge prevoza, ugostiteljske, hotelske, vodičke i druge. Njihova sinhronizacija je visokozahtevna.

Prema tipologijama turizma, kakve se sreću u literaturi iz ove oblasti, dalje pozicioniranje školskih ekskurzija navodi na konstataciju da se one mogu uvrstiti u više tipova, odnosno da se kroz njih prelama više takvih vrsta. Tako, nalaze svoje mesto u *ekoturizmu* i *parkovnom turizmu*, a posebno u *tematskom turizmu*, o kome se u novije vreme sve više piše. Pozicija školskih ekskurzija se, ipak, najjasnije kristališe u tzv. *kulturnom turizmu*, a još konkretnije korelira sa *obrazovnim turizmom*. Kulturni i obrazovni turizam je teško razlučiti jer se prožimaju i samoodređuju. Neki autori obrazovni turizam vide kao „formu kreativnog kulturnog turizma“ (Franjić, 2011: 248).

Realizovana empirijska istraživanja u oblasti parkovnog i ekoturizma (Crouch, 2000; Stein, et al., 2003), na primer, pokazuju da je učenje najvažniji motivacioni činilac za učešće u aktivnostima kod ekoorijentisanih turista. Što je još zanimljivije, konstantno raste njegov motivacioni efekat (Roggenbuck et al., 1990; Stein et al., 2003).

Rezultati drugih istraživanja ukazuju na pozitivnu korelaciju između učenja i obrazovanja tokom bavljenja turističko-rekreativnim aktivnostima i povećanja odgovornosti u ponašanju prema okolini (Palmborg i Kuru, 2000). Istraživači iz oblasti turizma (Stein et al., 2003) zaključuju da bi odgovorni za turizam u prirodi trebalo da bolje upoznaju specifične obrazovne potrebe i interesovanja korisnika, kako bi suptilnije i diferencijalnije planirali adekvatne aktivnosti. Tako se učenje i obrazovanje tretira kao činilac turističke ponude, ali i turističke potražnje.

Aplicirani na predmet našeg interesovanja, rezultati ovakvih istraživanja ukazuju na potrebu intenzivnije i konstruktivnije saradnje škole i turoperatora, odnosno agencije koja organizuje ovakva putovanja. Saradnja treba da prožima

sve faze oblikovanja ekskurzije. Nije dovoljno svesti je samo na administrativno potpisivanje ugovora.

Školske ekskurzije kao komponenta kulturnog turizma

Često se ističe da je najvažnija komponenta kulturnog turizma upravo obrazovanje – poučavanje i učenje o kulturnim vrednostima i dobrima specifične destinacije. Time se pokazuje da je orijentacija dominantnije na socijalnom nego na fizičkom i prirodnom okruženju. Međutim, zbog međusobnog kompleksnog prelamanja i mešanja socijalnog, fizičkog i prirodnog na putovanju, što karakteriše i školsku ekskurziju, čini se da je izuzetno teško smisljeno odrediti kulturni turizam. Kao potkrepljenje ovoj tvrdnji, može poslužiti analiza samih definicija kulturnog turizma koje svrstavamo u pet sledećih skupina:

- Većina definicija sadrže reči kao što su 'turizam' i/ili 'kultura' i/ili 'kulturni resurs/i'. Tipična definicija ove grupe bi bila *Kulturni turizam je turizam baziran na kulturnim resursima, koji uključuju tradiciju, različite načine življenja kao i umetnost, istorijske spomenike i slično*. Složićemo se, ovakve odrednice se oslanjaju na logičku grešku u definisanju pojma. Neprimereno je određivati neki pojam koristeći njega samog, pogotovo uz upotrebu istog termina.
- U drugu grupu spadaju definicije koje ističu i nabrajaju tradicionalna, istorijska, arhitektonska i slična dobra i vrednosti destinacije. Međutim, značenje kulturnog turizma, kako to primećuju još neki autori (Prentice, 1997; Đukić-Dojčilović, 2005), moralo bi biti mnogo šire nego fokusiranje na palate, katedrale i druge sakralne objekte, istorijska mesta, nacionalne galerije, etničke specifičnosti u ishrani, muzici, festivalima, umetnosti itd. Pored toga, nijedna definicija ne može obuhvatiti listu svih kulturnih vrednosti i dobara destinacije koje mogu biti u domenu interesovanja školskih ekskurzija.
- Ovu grupu čine definicije koje polaze od pojedinačnih odrednica pojmova 'turizam' i 'kultura', a međusobno se razlikuju već prema prihvaćenim određenjima kulture i turizma, čija je, pak, šarolikost evidentna. Ekstremni predstavnici ove skupine su definicije u kojima se, gotovo mehanički, nabrajaju pojedini elementi ova dva pojma (više u: Kilday, 1989; Tomka, 2001; Hughes, 2002).
- U posebnoj skupini su definicije za koje je karakteristično da se kulturni turizam posmatra kao turistička grana koja je usmerena na senzibilnost, znanje i prihvatanje funkcija kulturnih različitosti (Yildiz i

Yilmaz, 2007). Međutim, možemo se pitati u čemu je specifičnost, odnosno da li postoji bilo koji tip turizma koji ne uključuje isto.

- Najzad, teškoći određenja pojma 'kulturni turizam' doprinosi i činjenica da se sreću definicije sa različitim nivoima opštosti. Pored toga, daju se praktične i teorijske definicije, koje, takođe, kako primećuju Woodside i saradnici (1999), mogu biti konkretne i apstraktne.

Uvažavajući postojeće teorijske pristupe, možemo zaključiti da je u raspravama o kulturnom turizmu mnogo dilema, različitosti, šarolikosti i pojmovnih neslaganja, kako Elaković (2006: 67) primećuje, 'mucanja'. Budući da je kulturni turizam više deskriptivan nego normativan pojam, čini nam se da bi ga trebalo posmatrati pre kao koncept, čak *filozofiju putovanja*, nego tip, granu ili sektor turizma (Kačavenda-Radić i Radić, 2009). S pravom se možemo pitati da li postoji i da li uopšte možemo govoriti o 'nekulturnom turizmu'. Analogno tome, nametnulo bi se i pitanje da li školska ekskurzija može biti nekulturna, što je besmisleno. Zato se slažemo sa autorima koji se zalažu za upotrebu sintagmi 'kultura turizma' (Božović, 2009) i 'kultura putovanja', što u našoj percepciji znači *kultura školskih ekskurzija*, te ima sasvim drugačiju svrhu i smisao u odnosu na sintagmu 'kulturne školske ekskurzije'. Promišljati kulturu školske ekskurzije ne samo da je smisljeno, nego i potrebno.

Školske ekskurzije kao komponenta obrazovnog turizma

Bez obzira na ustanovljene različitosti i nametnute dileme u vezi pozicioniranja školskih ekskurzija u tz. 'kulturni turizam', po svom dominantnom karakteru, one, bez sumnje, spadaju u obrazovni turizam. Zanimljivo je pomenuti da rezultati mnogih istraživanja pokazuju da se obrazovanje percipira kao jedna od funkcija čak i turističkih putovanja koja se realizuju u slobodnom vremenu (Rowe, 2002; Kačavenda-Radić i Radić, 2009).

Fenomen putovanja sa obrazovanjem kao primarnim ciljem nije produkt novijeg doba. Još u antička vremena ljudi su putovali sa svrhom učenja i obrazovanja (Strumpf, 2003; Nardo, 2005; Rabotić, 2011). Iako se autori međusobno ne slažu oko tačnog vremena nastanka savremenog fenomena tz. 'masovnog turizma', zanimljivo je da ga većina povezuje sa pojavom organizovanog putovanja čija je svrha bila dominantno obrazovna. Naime, gotovo u svakom udžbeniku o turizmu kao preteče se pominju čuvene *Grand Tour*-e, nastale u Engleskoj, a posebno popularne u Evropi u 17, 18. i 19. veku. Smatralo se da su one neophodan činilac obrazovanja najviših društvenih slojeva. Posebno je zanimljiv rad Engleza Thomas-a Cooka koji je još 1841. godine organizovao putovanje vozom za 540 ljudi

radi religijskog obrazovanja (Newmeyer, 2004). Nakon četiri godine je osnovao i svoju agenciju za organizovanje putovanja, koja se smatra prvim turoperatorom.

Za naš aspekt je interesantno da su prvi 'paket aranžmani' imali motiv u obrazovanju. Školska ekskurzija, kao 'paket aranžman', danas se svrstava u domen obrazovnog turizma. Međutim, nema slaganja autora po pitanju određenja sadržaja pojma 'obrazovni turizam' (McKersher, 2002; Airey i Tribe, 2005; 2007; Airey, 2008). Često ovaj termin krije dva ili više različitih pojmova, a sa druge strane, u literaturi srećemo različite termine koji se odnose na isti taj pojam. U engleskom jeziku su najčešće u upotrebi termini *education tourism* i *tourism education*. Prateći upotrebu ova dva termina, primećujemo da se nekada koriste kao sinonimi, nekada označavaju dva ili više pojma sa različitim sadržajima, a ponekad su određeni kao pojmovi koji se nalaze u relaciji opštijeg i užeg pojma.

Širok je, dakle, dijapazon određenja obrazovnog turizma i kreće se između sledećih krajnosti:

- Od grane ili tipa turizma do određenja da je reč o apsolutno individualnom motivu za obrazovanjem;
- Od bilo kog programa koji uključuje organizovano grupno putovanje na neku lokaciju sa ciljem učenja i obrazovnog iskustva do razmene studenata između obrazovnih institucija;
- Od obrazovanja u turizmu u najširem smislu reči koje obuhvata i obrazovanje turista do inicijalnog obrazovanja koje se odnosi samo na turističke profesionalce.

Pojmovna i terminološka nekoordinacija, te različitost i šarolikost znatno otežavaju proučavanje školskih ekskurzija sa aspekta obrazovnog turizma. No, bez obzira na to, niz istraživanja turističkog tržišta pokazuju da sve više raste popularnost obrazovnog turizma, a predviđa se i njegov dalji rast. Za očekivati je da će, u tom kontekstu, i školske ekskurzije, kao specifičan vid organizovanog putovanja sa primarnim ciljem obrazovanja i učenja, sve više biti zanimljive za naučnike iz oblasti turizma. Pored toga, savremeni trend segmentacije turističkog tržišta ukazuje da će se specifikacija i dalji razvoj školskih ekskurzija proučavati kao posebna tržišna niša.

Zaključak

Možemo zaključiti, višeslojnost i složenost školskih ekskurzija zahteva njihovo proučavanje unutar više nauka sa maksimalnim intenzitetom interdisciplinarnog protoka znanja. Samo se tako može prevazići utvrđeni raskorak između (ne)prou-

čenosti i prakse školskih ekskurzija. Napori učinjeni u ovom članku pokazuju da neksus pedagoškog, andragoškog i turističkog delovanja vodi ka minimiziranju tog jaza.

Pokušali smo specifikovati školske ekskurzije kao rezultat obrazovno-vaspitnog i turističkog preplitanja svesni da je, iako je reč o kompleksnom i snažno međusobno isprepletenom i uslovljavajućem odnosu, u pitanju samo deo celine.

Literatura

- AIREY, D. W. (2008). Tourism Education – Life Begins at 40. *Téoros. Revue de Recherche En Tourisme*, 27(1), 27-32. Retrieved from: <http://epubs.surrey.ac.uk/cgi/view-content.cgi?article=1039&context=tourism>
- AIREY, D. W. & TRIBE, J. (Eds.). (2005). *An International Handbook on Tourism Education*. Oxford: Elsevier.
- ANDERSON, D. & ZHANG, Z. (2005). Teacher perceptions of field-trip planning and implementation. *Visitor Studies Today*, 6(3), 6-11.
- BITGOOD, S. (1989). School Field Trips: An Overview. *Visitor Behavior*, 4(2), 3–6. Retrieved from: http://historicalvoices.org/pbuilder/pbfiles/Proccet38/Scheme325/VSA-a0a2f0-a_5730.pdf
- BOŽOVIĆ, R. (2009). Kultura turizma. *Sociološka luča*, 3(1), 42–56.
- ČAČIĆ, K. (1998). *Poslovanje preduzeća u turizmu*. Beograd: Ekonomski fakultet Univerziteta u Beogradu.
- CROUCH, D. (2000). Places around us: embodied lay geographies in leisure and tourism. *Leisure Studies*, 19(2), 63-76.
- ĐUKIĆ-DOJČILOVIĆ, V. (2005). *Kulturni turizam*. Beograd: Clio.
- ELAKOVIĆ, S. (2006). *Sociologija slobodnog vremena i turizma – Fragmenti kritike svakodnevlja*. Beograd: Centar za izdavačku delatnost Ekonomskog fakulteta.
- FRANJIĆ, R. (2011). Lifelong Education as Content of Educational Tourism. In J. Matić & C. J. Wallington (Eds.), *Tourism & Hospitality, Drivers of Transition: Proceedings of the 29th Annual EuroCHRIE Conference, Dubrovnik, Croatia* (pp. 238–249). Rochester, New York: Rochester Institute of Technology.
- GETZ, D. (2007). *Arts, Culture and Tourism-Partnerships and challenges*. Retrieved from: <http://rich.dit.ie/documents/Professor%20Donald%20Getz%20University%20of%20Calgary.pdf>
- GRIFFIN, J. & SYMINGTON, D. (1997). Moving from task-oriented to learning-oriented strategies on school excursions to museums. *Science Education*, 81(6), 763–779.
- HIGGS, B. & MCCARTHY, M. (2005). Active earning – from lecture theatre to field-work. In G. O'Neill, S. Moore and B. McMullin. (Eds.), *Emerging Issues in the Practice of University Learning and Teaching*. Dublin: AISHE. Retrieved from: <http://www.aishe.org/readings/2005-1/html>

- HUGHES, H. L. (2002). Culture and tourism: a framework for further analysis. *Managing Leisure*, 7(3), 164-175.
- HURD, D. W. (1997). Novelty and its relation to field trips. *Education*, 118(1), 29-35.
- JAFARI, J. (Ed.). (2000). *Encyclopedia of Tourism*. London, New York: Routledge. Retrieved from: http://file.it/awd9ki/ebooksclub.org_Encyclopedia_of_Tourism_Routledge_world_Reference.pdf. [2001].
- KAČAVENDA-RADIĆ, N., NIKOLIĆ-MAKSIĆ, T. I LJUJIĆ, B. (2011). Alternativni pristupi obrazovanju odraslih: učenje bazirano na računarskoj igri. *Inovacije u nastavi*, 24(3), 19-29.
- KAČAVENDA-RADIĆ, N. & RADIĆ, I. (2009). *Cultural Tourism: Educational Competence of Tourist Guide*. In *Alternative Tourism – Theory and Practice*, Teress Project Ltd. (Bulgarian Academy of Sciences, Institute of Geography, CD-ROM, 2009 release).
- KELLY, J. & FREYSINGER, V. (2000). *21st Century Leisure*. Boston: Allynand Becon.
- KELLY, L. (2006). *Visitors and Learners: investigating adult museum learning identities*. Sidney: University of Technology.
- KILDAY, A. (1989). The charter for cultural tourism. In V. R. van der Duim & S. G. Rijpma (Eds.), *Cities for the Future: the role of leisure and tourism in the process of revitalization*. Den Hag: Stichting Recreatie.
- KILDAY, A. (1989). The charter for cultural tourism. In *Proceedings of the ELRA Congress, June, Rotterdam, Netherlands, 1989, Vol. 2b*. (No. 6).
- KISIEL, J. (2003). Teachers, museums and worksheets: A closer look at a learning experience. *Journal of Science Teacher Education*, 14(1), 3-21.
- LAI, K. C. (2002, August). *Fieldwork as meaningful learning: The role of authentic assessment*. Paper presented at the Regional Conference of the International Geographical Union: Geographical Renaissance at the Dawn of the Third Millennium, Durban, South Africa.
- McKERCHER, B. (2002). The future of tourism education: An Australian scenario. *Tourism and Hospitality Research*, 3(3), 199-210.
- NARDO, D. (2005). *Leisure Life of the Ancient Greeks*. Gale: Thomson.
- NEWMAYER, T. S. (2004). *Lead us through Temptation: Thomas Cook, Pastoral Governance and the Consumption of Tourism*. [Doctoral dissertation]. Toronto: University of Toronto
- ORION, N. (1993). A Model for the development and implementation of field trips as an integral part of the Science Curriculum. *School Science and Mathematics*, 93(6), 325-331.
- PACE, S. & TESI, R. (2004). Adult's Perception of field trips taken within grades K-12: Eight case studies in the New York Metropolitan Area. *Education*, 125(1), 30-40.
- PALMBERG, I. E. & KURU, J. (2000). Outdoor activities as a basis for environmental responsibility. *Journal of Environmental Education*, 31(4), 32 - 36.
- POTKONJAK, N. I ŠIMLEŠA, P. (Ur.). (1989). *Pedagoška enciklopedija*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva i drugi.

- PRETINCE, R. (1997). Cultural and Landscape Tourism: Facilitating Meaning. In S. Wahab & J. Pigram. (Eds.), *Tourism, Development and Growth* (pp. 209 – 236). London: Routledge.
- RABOTIĆ, B. (2011). *Turističko vođenje: Teorija i praksa*. Beograd: Visoka turistička škola strukovnih studija.
- ROGGENBUCK, J., LOOMIS, R. & DAGOSTINO, J. (1990). The Learning Benefits of Leisure. *Journal of Leisure Research*, 22(2), 112-124.
- ROWE, A., SMITH, J. D. & BOREIN, F. (2002). *Travel and tourism*. Retrieved from: <http://assets.cambridge.org/052189/235X/sample/052189235XWS.pdf>
- SCOTT, D. & WILLITS, F. K. (1998). Adolescent and Adult Leisure Patterns: A Reassessment. *Journal of Leisure Research*, 30(3), 319–330.
- SPASIĆ, V. (2010). *Menadžment turističkih agencija i organizatora putovanja*. Beograd: Univerzitet Singidunum.
- STEIN, T. V., DENNY, CH. B. & PENNISI, L. A. (2003). Using Visitors Motivations to Provide Learning Opportunities at Water-based Recreation Areas. *Journal of Sustainable Tourism*, 11(5), 404–427.
- STORKSDIECK, A. (2001). Differences in teachers' and students' museum field-trip experiences. *Visitor Studies Today*, 4(1), 8–12.
- STUMPF, J. A. (2003). *Tourism in Roman Greece* [Doctoral dissertation]. Columbia: University of Missouri.
- TAL, R., BAMBERGER, Y. & MORAG, O. (2005). Guided school visits to natural history museums in Israel: Teacher's roles. *Science Education*, 89(6), 920–935.
- THOMAS, C. B. (2002). *Information communications technologies in education: a Faustian Bargain?* [Doctoral dissertation]. Montreal: McGill University.
- TOMKA, D. (2001). Obrazovanje stanovništva i kulturne navike kao osnova uspešnog kulturnog turizma. *Kultura 103/104*, 271 – 285.
- TRIBE, J. & AIREY, D. W. (2007). *Developments in Tourism Research*. Oxford: Elsevier.
- WHITLY, H. (1999). *Making a school excursion a learning experience 1: a work in progress*. Paper presented at the Musing and Learning Seminar, Australian Museum. Retrieved 2011 from: <http://australianmuseum.net.au/Uploads/Documents/2011/paper6.pdf>.
- WOODSIDE, G. J. ET AL. (Eds.). (1999). *Psychology of Tourism, Hospitality and Leisure*. Cabi Publishing.
- YILDIZ, S. & YILMAZ, Y. (2007). Ancient towns of Antalya in the scope of cultural tourism. *Hotellink*, 9-10, 193-201.
- ŽIVKOVIĆ, R. (2010). *Ponašanje i zaštita potrošača u turizmu*. Beograd: Univerzitet Singidunum.

Nada Kačavenda Radić³
Faculty of Philosophy, University of Belgrade

School Excursions - the Nexus of Pedagogy, Andragogy and Tourism⁴

Abstract: The purpose of this article is to present multiple layers, complexity and specificity of educational school excursions. Their implementation overcomes the scope of work of a school. School excursions are the typical example of activity and cross-cutting factors. In practice, these trips are the result of the coordination of different profiles of experts while scientific engagement requires a multidisciplinary and interdisciplinary exchange of knowledge. All knowledge, regardless of the field, must have a common denominator in its application so we have better preparation and better implementation of school trips. The educational specificities are expressed within: learning, teaching, the role of teachers, communication and interpersonal relations, teaching methodology specificities; educational and motivational effects; outcomes and normative and legal regulations. The analysis has shown that there is a wide range of participants involved in the school trips who need specific educational training. These educational interventions include pedagogy, andragogy and tourism domain. We have specified and positioned school trips in the field of tourism. Cultural and educational tourism components were analyzed more specifically.

Key words: school excursions, travel, learning style, teaching, educational tourism, cultural tourism.

³ Nada Kačavenda Radić, PhD is a professor at the Department for Pedagogy and Andragogy at the Faculty of Philosophy, University of Belgrade.

⁴ This paper is a part of research project undergoing realization at The Institute of Pedagogy and Andragogy, Faculty of Philosophy in Belgrade, "Models of assessment and strategies for improvement of quality of education" (179060), supported by Ministry of Education, Science and Technological Development RS.

